

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ТЕХНОГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. В статті розкриваються причини та особливості технологічних трансформацій сучасних глобальних процесів, особлива увага зосереджена змінах національної економіки. зумовлених інформаційними, інноваційними процесами.

Ключові слова: технологічні трансформації, інновації, інформатизація, глобальні зміни, технологічні уклади.

Аннотация. В статье раскрываются причины и особенности технологических трансформации современных глобальных процессов, особое внимание уделено изменениям национальной экономики, обусловленным информационными, инновационными процессами.

Ключевые слова: технологические трансформации, инновации, информатизация, глобальные изменения, технологические уклады.

Annotation. In this article the causes and characteristics of the technological transformation of contemporary global processes, with special focus changes in the national economy caused by information innovations.

Keywords: technological transformation, innovation, information, global changes of technology.

Вступ. Технологічні трансформації сучасних глобальних процесів зумовлюють значні зміни в структурах міжнародної спеціалізації кожної національної економіки, в тому числі і України. Особливого значення, в аспекті визначення місця національної економіки і сучасних світогосподарських процесах набувають інноваційні, інформаційні, зумовлені технологічними трансформаціями глобальні процеси та їх вплив на національні економіки.

Активні зміни технологічних укладів, зумовлені глобальними технологічними трансформаціями є характерним явищем сучасного світового господарства, які стають каталізатором погіршення економічного становища країн не готових до даних процесів. Країни, які не долучаються до активного впровадження інноваційної складової опиняються, як суб'єкти міжнародних економічних відносин за межами постіндустріальної цивілізації, а їх ознаки характерні для індустріального, а часом і аграрного розвитку. Сучасне розмежування країн світу обумовлюється міжнародним поділом праці; постійними порушеннями рівноваги світового господарства, пошуком ефективніших технологій і способів виробництва, які дають змогу поліпшувати умови життя людей.

Особливе місце серед факторів, що сприяють отриманню країною конкурентоспроможного місця на світовому ринку є стан міжнародної спеціалізації її національної економіки. Аналіз еволюції процесів спеціалізації, доводить, що саме спеціалізація спонукала до створення інтеграційних утворень, розвитку не лише регіоналізації, а і глобалізації [1, 121]. Проте тенденції кінця ХХ століття – початку ХХІ століття визначають зворотній вплив. Міжнародна спеціалізація країн прямопропорційно залежить від загальних процесів глобалізації, інтернаціоналізації, інтеграції; затвердитися в сучасному світі як держава, яка виробляє конкурентоспроможний товар, можливо лише країні з активною інформаційно – технічною економікою. Крім того, змінюються і ознаки спеціалізації, яка переходить з подетальної до предметної.

Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості для розширення масштабів обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями і капіталом, взаємодії в гуманітарній сфері та духовного збагачення особистості. Водночас для значної частини людей глобалізація несе в собі істотні загрози, зумовлюючи розмежування країн на «цивілізаційний центр» та «периферійну зону», поглиблюючи їх диференціацію в соціально-економічному і науково-технічному розвитку [2,324]. Держави, що не включаються в технологічний процес, залишаються осторонь світових економічних процесів та ризикують зникнути як самостійні. ХХ століття характеризувалося стрімкими трансформаційними процесами, які охопили всі групи країн, мали різний характер проведення та відповідно – різні результати тих процесів. Такі твердження ще раз підтверджуються необхідністю досягнення країнами самоорганізації, отримуючи можливість прогресивно розвиватися, бути динамічними.

Аналіз літературних джерел. Теоретичну основу дослідження склали роботи провідних вітчизняних і закордонних вчених і фахівців у сфері процесів глобалізації, постіндустріального розвитку, конкурентоспроможності національної економіки, міжнародних інноваційних процесів, аналізу технологічних укладів, що здійснено в наукових працях українських та російських учених, таких як А.Філіпенко, П.Юхименко, П.Леоненко, Д.Лук'яненко, С.Єрохіна, Т.Бревдо, Л.Антонюк, О.Білорус, Б.Губський, О.Каніщенко, В.Новицький, Ю.Пахомов, А.Поручник, В.Сіденко.

Крім того, технологічні трансформації та глобалізаційні процеси досліджуються і в роботах Г.Азоева, Е.Кочетова, В.Петрова, Р.Фатхутдінова, І.Спиридонова, А.Бранденбургера, Р.Вернона, Е.Вогеля, Г.Грубера, П.Катценштейна, П.Кругмана, В.Леонт'єва, Дж.Хікса та ін.

Метою статті є розкрити особливості еволюційних процесів технологічних трансформацій, які характерні для сучасного глобального розвитку.

Викладення основного матеріалу. Перехід від індустріальної до постіндустріальної цивілізації особливо загострює питання теоретичного забезпечення даних процесів. На відміну від класичної теорії, ядром якої була теорія трудової вартості, виникла й набула значного розвитку неокласична теорія, яка базувалася на маржиналізмі, на граничній корисності. Кейнсіанство відіграло особливу роль в формуванні економічної науки, врахувавши, що економіка регулюється не лише ринком, а й втручанням держави. Кейнсіанство стало на багато років дійовим засобом боротьби з економічним спадом, інфляцією, забезпечило потужне економічне піднесення у післявоєнний період. Історичний досвід показав, що неокласична теорія, поставивши людину в центр своїх досліджень, зробивши її предметом своєї науки, опинилася на магістральному шляху руху цивілізації, пов'язаному з переходом людства до постіндустріальної стадії, де змінюється місце людини у суспільно-економічному розвитку[3,434].

Сучасна економіка базується на поєднанні та взаємодії ринкових і неринкових відносин, ринкового механізму і державного регулювання. Ринок, ринковий механізм не регулює ті галузі, які визначають науково - технічний процес або великою мірою залежать від нього. Тут провідну і визначальну роль відіграє держава, яка свідомо, за допомогою прямих суспільних методів, організовує, координує і регулює ці важливі напрями діяльності. Водночас ринок, ринкові відносини відіграли і будуть відігравати велику роль у розвитку економіки. Вони визначають поведінку людей, диктують необхідність глибокого оволодіння ринковими методами господарювання, спрямовують людську діяльність.

Неокласична теорія зробила свій внесок у методологію економічних теорій. Основні засоби і методи аналізу економічних процесів і явищ включають виявлення основних і загальних зв'язків і залежностей, формування наукових гіпотез, використання методів абстракції для структурно-логічного аналізу, побудову економічних моделей. Перевірку відповідності теоретичних висновків. Економічна теорія виконує світоглядну функцію, дає бачення економіки і соціальної сфери, властиві їм причинно - наслідкові взаємозв'язки, формує суспільний кругозір людини. Все це є необхідним для інтелектуального розвитку людини, а відповідно і всієї цивілізації[4,208].

Еволюційні економічні зміни були запроваджені Й.Шумпетером, як одним із найвидатніших економістів ХХ століття. Інноваційно - еволюційна, економічна теорія стає все більш поширеною в сучасному світі. Складність виявлення і визначання цієї теорії пов'язано з тим, що Й.Шумпетер розпочав свої дослідження в умовах панування неокласичної теорії, яка базується на загальній теорії економічної рівноваги, започаткованою Л.Вальрасом. Завдяки своїй методології в праці з економічної еволюції Й. Шумпетер розкриває процес накопичення знань, і передбачає в майбутньому виникнення економіки знань. Теорія інновацій дає змогу розкрити внутрішній механізм та етапи розвитку науки. Й.Шумпетер виходить з того, що наука стала галуззю народного господарства. Тому трансформації у матеріальному виробництві відбиваються в інтелектуальній сфері. Відповідно, процес розвитку науки відбувається відповідно до теорії інновацій[5,104].

Еволюційна економічна теорія достатньо повно реалізує об'єктивний, природно-історичний підхід до розвитку економіки і суспільства. Й.Шумпетер у своїх дослідженнях спирається на досвід класичної школи, а саме досягнення А.Смітта, Д.Рікардо, К.Маркса. Важливе місце в теорії еволюційного економічного розвитку займає людський фактор та вчення про інноваційно - економічний розвиток. Згідно цієї теорії автором було визначено п'ять типів інновацій: виробництво невідомого споживачам нового продукту з якісно новими властивостями; впровадження нового способу виробництва, в основу якого не обов'язково покладено нове наукове відкриття, а лише застосовано новий підхід до комерційного використання продукції; освоєння нового ринку збуту галуззю промисловості країни, незважаючи на те, чи існували ці джерела раніше; введення нових організаційних та інституційних форм, наприклад. Створення монопольного становища чи послаблення монопольного становища іншого підприємства; залучення нових джерел сировини та напівфабрикатів незалежно від того, чи існували ці джерела раніше.

Розглядаючи процеси, які відбуваються в умовах глобалізації, слід враховувати зміни і самої глобалізації, її трансформацію, каталізаторами якої можна вважати, в першу чергу, технологічні зміни в суспільстві, що ведуть за собою зміни в економічній, політичній, соціальній, культурній сферах життя [6, 12]. Аналіз даних напрямків можна вважати ефективним та результативним при визначенні методології дослідження.

Погляди на розвиток глобалізації є різними, на початку XXI століття панівною стала неоліберальна теорія в ідеології і політиці. Тому еволюція західних поглядів на процес неоліберальної глобалізації відбувається через зіставлення поглядів щодо механізмів глобалізації, її методів, темпів і наслідків, господарської ролі національних держав, що змінюється, перспектив і проблем формування глобального ринку, його відмінності від національного, становлення нових центрів прийняття рішень у світовому господарстві та можливостей їх регулювання.

Якщо XX ст. було епохою галузей, котрі базувалися на використанні природних ресурсів і ефективних технологій, то у XXI пануватимуть «штучні інтелектуальні галузі», економіка інтелектуальних активів, головним чинником розвитку яких є не виробництво та впровадження, а наявність ідеї, проекту, програми. Для України необхідне не тільки утвердження галузей глобальної економіки як домінуючих сегментів національного розвитку, а й визначення оптимальної довгострокової стратегії економічного розвитку держави [7, 121]. Глобалізаційні процеси характеризуються широким діапазоном безпосереднього впливу на економіку та її результативність. Також масштабні суспільні трансформації пов'язані з глобальною конкуренцією і конкурентоспроможністю.

Аналіз сучасного інноваційного розвитку свідчить про прискорення змін у промисловості – технології, структурі, масштабах, територіальному розміщенні й організації виробництва, а також у співробітництві країн світу, загальною формою якого стає міжнародний трансфер технологій. Країни обмінюються інноваціями в процесі проведення міжнародних конференцій, семінарів, виставок. Під час обговорення та обміну думками, досвідом між науковцями інновації набувають нового змісту, більшої сили і ваги в суспільстві, охоплюють більші території та галузі науки. Виникають умови створення єдиного світового ринку науково-технічних знань і новітніх технологій (завдяки Інтернету) як нового економічного ресурсу. Слід зазначити, що в цих умовах відбулась принципова переоцінка ролі «людського чинника». Саме сучасні інноваційні зміни пов'язані з творчістю, інтелектом, знаннями, новаторством людини як основного носія інноваційних ідей.

Технологічні уклади є провідником сучасних процесів постіндустріального суспільства. Теоретична основа технологічних укладів тісно пов'язана з теоріями «довгих хвиль», які супроводжували становлення і розвиток капіталістичного способу виробництва. Фундаментальний внесок у створення зазначених теорій зробив М.Д. Кондратьєв. Він стверджував, що науково-технічний прогрес розвивається хвилеподібно, і кожний цикл триває приблизно 45-60 років. Протягом останніх століть в історії технологічної еволюції змінили одна одну п'ять хвиль і склалося п'ять технологічних укладів. М.Д. Кондратьєв ще у 20-ті роки XX ст. висунув концепцію великих циклів господарської кон'юнктури, які згодом дістали назву «довгі хвилі» Кондратьєва [8, 98]. Перехідні процеси від одного технологічного укладу до іншого характеризуються сприятливою кон'юнктурою та високими темпами економічного росту. Перехід від однієї технології до іншої не є поступовим і неперервним. На думку американського дослідника Р. Фостера [9, 156], нові технології – це раптовість, а не запрогнозований процес, це розрив, а не поступовість. Р.Фостер вводить поняття технологічного розриву, який знаменує перехід від однієї технології до іншої, а розвиток кожної технології характеризується за допомогою логістичної S-подібної кривої, яка виступає як основний аналітичний засіб стану технологічного оновлення. S-подібна крива відображає залежність між витратами, пов'язаними з розробкою нової технології чи нового продукту, та результатами, одержаними від укладених коштів.

У п'ятому технологічному укладі, початок якого припадає на 80-ті роки XX ст. і ядром якого, як уже зазначалось, є електронна промисловість, волоконно-оптична техніка, біотехнологія, гена інженерія, космонавтика, передбачається індивідуалізація виробництва, імператив задоволення потреб і бажань окремої людини поряд із суспільством в цілому, повне розуміння феномену духовного життя, яке буде функціонувати на базі так званої психонетики. Це все відчинить двері в нову епоху до «натурального, природного» неконтрольованого суспільства, де назавжди зникне боротьба за виживання та панування над собою подібними.

Основною проблемою конструювання засад нового економічного укладу в сучасних умовах стає фактор адаптації його внутрішніх характеристик до національного характеру індустріальної економіки. Новітні галузі є специфічними за своїми ознаками елементами національної економіки, бо вони безпосередньо підпорядковуються законам глобальних економічних потоків. Проблеми і перспективи їх функціонування – це складноструктурний комплекс глобальної й національної економіки.

Основним проблемним вузлом постіндустріального дизайну, що був концептуально визначений останнім часом, стала необхідність розробки моделі розбудови постіндустріальної гуманітарної економіки в окремій країні.

Загалом на фоні стрімкого зростання значущості інформаційної складової зменшується вагомість індустріальних форм організації економіки. Новітні технології дають унікальну можливість країнам з обмеженими ресурсами «перестрибнути» цілі цикли промислового розвитку, які ще кілька років тому треба було пройти, щоб досягти сьогоdnішнього рівня економічного розвитку західного суспільства.

Формування постіндустріального суспільства передбачає під собою нову історичну фазу розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Рисами, що відрізняють інформаційне товариство, є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; збільшення долі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

У сучасному суспільстві інформація стає найбільш важливою цінністю, а індустрія отримання, обробки і трансляції інформації – провідною галуззю діяльності, куди з кожним роком вкладають все більш значні капітали. Як вважають провідні вчені, інформація стає важливим стратегічним ресурсом, відсутність якого призводить до суттєвих втрат в економіці. Інформатизація суспільства виступає одним з вирішальних чинників модернізації економіки на ринкових засадах і запорукою інтеграції України в світове співтовариство.

Технологія як важливий елемент продуктивних сил завжди існує у певній суспільно-економічній формі, яка визначається панівними виробничими відносинами. Тому за всієї єдності технологічної й економічної складової суспільного виробництва між ними неминуче виникають невідповідності та суперечності. Накопичення капіталу і науково-технічний прогрес змінюють структуру капіталу, зростає технічна озброєність праці, а отже, змінюється технічна вартісна будова капіталу, що визначає тенденцію норми прибутку до зниження, на цій основі виведено закони спадної продуктивності капіталу та ін.

Накопичення капіталу є процесом, що поєднує економічну та технологічну зміни. Оскільки технологічні зміни мають історично визначені межі та проходять цикли від наростання своєї ролі у розвитку економіки до її затихання при наближенні до технологічної межі, то цим процесам відповідають процеси збільшення та зменшення віддачі. Глибина спаду виробництва, зниження продуктивності капіталу визначаються станом науково-технічного прогресу та ступенем використання його здобутків. Такі негативні процеси гостро постають за незмінного технічного базису. І навпаки, науково-технічний прогрес, застосування нової техніки забезпечують зростання віддачі від впровадження науково-технічних процесів.

Особливо загострюється суперечність тоді, коли той чи інший технологічний уклад наближається до своєї межі, вичерпує свої потенційні можливості. Тому подолання цієї технологічної межі досягається переходом до якісно нової технології та технологічного укладу [1, с.506].

Особливості даних процесів виявляються в сучасному інформаційному господарстві. Адже інформація і знання як новий виробничий ресурс, який знімає проблему обмеженості, забезпечує зростання віддачі, реалізує дію закону зростаючої продуктивності. Д. Белл зазначає: «Заміна робітників машинами приводить до економії не лише праці, а й інвестицій, тому що кожна наступна одиниця капіталу більш ефективна і продуктивна, ніж попередня. А отже, на одиницю продукції потрібно менше витрат» [10, с.121]. Таке твердження можна спроектувати в сучасних умовах, в яких машини є технологічно досконаліми, а збільшення інвестування та рівня інформаційного забезпечення призводить до удосконалення наявних технологій.

Перехід на новий технологічний спосіб виробництва супроводжується глибокими структурними змінами у секторах виробництва.

О. Тоффлер характеризує особливості сучасного суспільства таким чином: «суспільства першої хвилі» отримують енергію від живих акумуляторів – м'язові сили людини і тварин – або від сонця, вітру і води, товари звичайного виробництва виготовляються поштучно на замовлення, що значною мірою стосується і розподілу». Інакше кажучи, доіндустріальне суспільство характеризується і примітивними способом виробництва, і його низьким рівнем, а отже і відповідними умовами життя і праці [11, с.120].

Абсолютно правильним є твердження Дж. Сакса: «розрив у технологіях подолати набагато складніше, ніж розрив у капіталі» [12, с.126].

Інноваційні впровадження є головним джерелом прибутку, якого не існує в ситуації виробництва. Прибуток можливий тоді, коли економіка знаходиться в постійному русі, в процесі динамічного розвитку.

Теорія «ефективної конкуренції» є однією з вагомих заслуг Й.Шумпетера у сфері інноваційного економічного розвитку. Відповідно до неї, ринковий механізм в епоху великого бізнесу є плідною взаємодією сил монополії і конкуренції, що базуються на інноваціях. Саме поняття ефективної конкуренції становить динамічну конкуренцію, засновану на зниженні витрат виробництва і підвищенні якості продукції за рахунок нововведень. Найкращі умови для здійснення цієї конкуренції нового типу створюють монополії, але ті, що базуються не на особливих привілеях від уряду і виключній власності на дефіцитні ресурси, а на технічному й організаторському новаторстві.

За оцінкою С. В. Мочерного, модель постіндустріального суспільства (Д. Белл, Р. Арон) передбачає найважливіші структурні елементи постіндустріального суспільства за участю університетів, наукових інститутів та дослідницьких організацій, а матеріальні продуктивні сили перестають грати вирішальну роль [10, с.120]. Методологічними ознаками нової економічної реальності, яка потребує детального дослідження є, по-перше, характеристика суспільства лише з боку одного з елементів продуктивних сил, тобто науки; по-друге, втрачання власності як визначального критерію класифікації суспільства і зведення її до юридичної фікції, до майнових прав; по-третє, значна відірваність від реалій практики, навіть у розвинених країнах світу, які на декілька десятиліть випереджають Україну за економічним потенціалом.

Держави, що не включаються в технологічний процес, залишаються осторонь світових економічних процесів та ризикують зникнути як самостійні. ХХ століття характеризувалося стрімкими трансформаційними процесами, які охопили всі групи країн, мали різний характер проведення та відповідно – різні результати тих процесів. Такі твердження ще раз підтверджуються необхідністю досягнення країнами самоорганізації, отримуючи можливість прогресивно розвиватися, бути динамічними.

Формування нових технологічних укладів в Україні відбувається повільними темпами, причинами чого є не лише внутрішні нестабільні процеси, а і світова економічна ситуація. Незважаючи на те, що однією з причин нинішньої світової кризи стало зростання фінансової бульбашки, можна припустити, що істотна частка портфельних інвестицій на сьогодні вже орієнтується на нові технології. Як наслідок, відбувається поступовий вихід з депресії, в першу чергу за рахунок розширення ядра нового технологічного укладу (ТУ). Таке пожвавлення зачіпає старі галузі: відбувається їх модернізація на основі нового ТУ, зростає також попит на енергоносії та сировину. Залежно від фаз життєвого циклу ТУ змінюються і рушійні сили економічного зростання. У період становлення нового ТУ провідну роль відіграють країни-інноватори, які першими освоюють базові нововведення.

У фазі росту ТУ, коли збільшується масштаб виробництва, переважає активність країн-імітаторів, на перший план виходять навички швидкого тиражування технології, форсованого нарощування випуску продукції.

Зараз в розвинених країнах новий (шостий) ТУ виходить з початкової фази і розгортається процес поступового заміщення ним попереднього, що провокує як конкурентну боротьбу за технологічне лідерство ТНК і в цілому національних економік, так і викликає певну нестабільність фінансової системи та структурну кризу економік розвинених країн. Для його подолання недостатньо заходів тільки з порятунку банківської системи або реанімації фінансового ринку. Необхідні програми стимулювання розвитку нового ТУ, підйом якого створить нову довгу хвилю економічного зростання.

Економіка України перевантажена виробництвами низьких ТУ, домінування третього технологічного укладу підтверджує неможливість стрімкого інноваційного розвитку в найближчих перспективах. Концентрація капіталу в низькорівневих виробництвах не дає можливості Україні не тільки зайняти гідне місце у випуску конкурентної продукції, але також сформувати необхідний інвестиційний ресурс для переходу в найближчій перспективі на більш високий рівень технологічного розвитку.

Висновки. Сучасний світ змінюється досить швидко, і навіть орієнтовані раніше на свою сировинну міць країни форсованими темпами починають перебудовувати свої економіки на новий технологічний уклад, щоб забезпечити довгочасну сталість і конкурентоспроможність. Аналіз сучасного інноваційного розвитку свідчить про прискорення змін у промисловості – технології, структурі, масштабах, територіальному розміщенні й організації виробництва, а також у співробітництві країн світу, загальною формою якого стає міжнародний трансфер технологій. Повертаючись до питання самоорганізації системи, слід підсумувати, що системи та їх компоненти піддаються коливанням, змінам (флуктуаціям) в разі своєї відкритості, а у рівноважних, закритих системах дані зміни знищуються самі по собі. Також у відкритих системах під впливом зовнішнього середовища внутрішні флуктуації можуть наростати до такої межі, коли система не в силах їх погасити. Фактично, внутрішні флуктуа-

ції розглядаються в концепціях самоорганізації як нешкідливі, і тільки зовнішні впливи роблять відносно знаний вплив. На таких твердженнях особливої актуальності набуває питання відкритості національної економіки, тобто економіки з високим ступенем включеності в міжнародні економічні відносини, що сприятиме поглибленню міжнародної спеціалізації й кооперуванню виробництва; раціональному розподілу ресурсів залежно від ступеня її ефективності; поширенню світового досвіду через систему зовнішньоекономічних відносин; зросту конкуренції на внутрішньому ринку, який стимулюватиме конкуренцією на світовому ринку.

Список використаних джерел

1. Глазьев А. Теория долгосрочного технико-экономического развития. М.: ВладДар, 1993.- С.310
2. Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. та інші. Глобальна економіка XXI ст.: людський вимір: Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 460 с.
3. Філіпенко А.С.Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. – К.: Знання, 2007 – С.670
4. Стиглер Дж.Глобализация: тревожные тенденции. – М., 2003. – С. 300
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура Под ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ-ВШЭ, 2000. – С.608
6. Гальчинський А.С. Віртуальне в економіці / Економічна теорія, №2, 2010. – С. 5-14.
7. Грущинська Н.М. Міжнародна спеціалізація економіки України в умовах технологічних трансформацій. Монографія. – К.: Стилос, 2011 – 346с. ISBN 978-966-2399-05-9
8. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции.. — М.: Наука, 1991. — 487 с. — ISBN 5-02-012001-4
9. Фостер Р. Обновление производства: атакующие выигрывают. – М.: Прогресс, 1987. – 197с.
10. Мочерний С. В. Економічна теорія : навч. посіб. / С. В. Мочерний. — 4-те вид., стереотип. — К. : ВЦ «Академія», 2009. — 640 с. — (Серія «Альма-матер»).
11. Тоффлер, Э., Тоффлер, Х. Революционное богатство = Revolutionary Wealth, 2006. — М.: АСТ, 2007. — 576 с. — (Philosophy). — 5000 экз. — ISBN 978-5-17-044872-2
12. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. М.: Экономика, 1994. – С. 331